

ISTORIKĖ ALDONA GAIGALAITĖ APIE NEUTRALUMO POLITIKOS IŠTAKAS

Ir neutralumas

Lietuvos užsienio reikalų ministras S. Lozoraitis, perėmęs Ministeriją [...], daug dėmesio skyrė kolektyvinio saugumo problemoms ir dėjo viltį į Lietuvos saugumą sudarius kolektyvinius paktus. Tačiau S. Lozoraitis buvo politikas, plataus profilio diplomatas ir dėl to negalėjo atmesti kitų galimų Lietuvos nepriklausomybę ir saugumą garantuojančių būdų. Jau 1935 m. S. Lozoraitis vasaros kelionę po Europą Šveicarijos spaudoje, kurios žinias perspausdino Lietuvos laikraščiai, vertino kaip Baltijos šalių paieškas gauti iš didžiųjų valstybių garantijas jų neutralumui. Tuo metu S. Lozoraitis atostogavo Prancūzijoje ir susitiko ten su užsienio reikalų ministru P. Lavalu bei kitais ministerijos atsakingais darbuotojais. Jis matė liepos mėnesį Paryžiuje vykusias didžiules prancūzų demonstracijas, nukreiptas prieš nacionalsocialistines nuotaikas Vokietijoje ir pačioje Prancūzijoje, už taiką ir saugumą. To meto Europos ir Amerikos spaudoje vis dažniau buvo prisimenamas Šveicarijos pavyzdys Pirmojo pasaulinio karo metais. Jis ypač žavėjo mažųjų tautų diplomatiją. Tikėta, kad tik neutralumas gali suteikti mažai valstybei saugumą. Keliamas ir Baltijos šalių neutralumo klausimas, teigiama, kad tik paskelbę neutralumą jos netaps didžiųjų šalių, ypač SSRS, pastumdėlėmis. Lietuvą pasiekė žinia apie JAV prezidento 1935 m. rugpjūčio 31 d. kalbą parlamente ir jo pasiūlytą neutralumo rezoliuciją.

Lietuvos užsienio reikalų ministerijoje jau 1935 m. imtas rengti neutralumo įstatymo projektas. Tų metų lapkričio 2-3 d. Taline susitikę Lietuvos, Latvijos ir Estijos užsienio reikalų ministerijų ekspertai peržiūrėjo jų parengtus projektus ir ėmėsi juos vienodinti. Parengė bendrą projektą ir įteikė savo šalių vyriausybėms. Rengdami projektą visų trijų Baltijos šalių ekspertai vadovavosi Skandinavijos kraštų įstatymais. Parengiamasis darbas vyko. Lietuvos užsienio reikalų ministras ieškojo geriausios išeities savo krašto nepriklausomybės ir saugumo garantijai galimo naujo karo atveju. Jo požiūrį į neutralumo įstatymą ir pamąstymus rodo išlikęs 1936 m. spalio 29 d. *pro memoria* po spalio 21 d. įvykusio pokalbio su Prancūzijos atstovu Lietuvoje Ž. Diulongu apie Belgijos neutralumo deklaraciją. S. Lozoraitis to pokalbio metu akcentavo, kad Belgijos deklaracijoje svarbūs yra du dalykai: pasekmės, kurių gali turėti deklaracija, ir motyvai, kurie į ją atvedė. Kai dėl motyvų, tai atrodo, kad belgus paveikė netikrumo Europoje atmosfera, atsiradusi dėl didžiųjų valstybių neryžtingumo priešintis taikos ir tvarkos ardymui. Vien tik didžiųjų valstybių pasisakymo prieš avantiūras pakaktų, kad niekas nedrįstų jų daryti. Tačiau aiškus ir griežto žodžio iki šiol nesame girdėję. Belgiją paveikė ir prancūzų-rusų pakto sudarymas. Belgijos karaliaus deklaracija gali turėti tą neigiamą reikšmę, kad ji gali dar labiau padidinti netikrumą ir paveikti kitas valstybes, kurios irgi pradės ieškoti būdų likti nuošalėje nuo galimų komplikacijų, ir, kas būtų neigiamiausia, nuošalėje nuo pastangų organizuoti kolektyvinį saugumą.

Ir toliau teikdamas pirmenybę kolektyvinio saugumo priemonėms, S. Lozoraitis neatmetė ir neutralumo galimybių, tačiau priimti įstatymo nesiskubino. Apie neutralumą buvo kalbama Baltijos santarvės konferencijose, užsimenama spaudoje. Kai 1938 m. gegužės 27 d. Danija, Suomija, Islandija, Norvegija ir Švedija pasirašė neutralumo deklaraciją ir tų šalių neutralumo laikymosi taisykles, neutralumo įstatymui ėmė ruoštis ir Lietuva.

Lietuvos užsienio reikalų ministras S. Lozoraitis Lietuvos poziciją laikyti neutralumo tarptautinių konfliktų metu pirmiausiai išdėstė 1938 m. rugsėjo 21 d. kalbėdamas Tautų Sąjungos plenariniame posėdyje Ženevoje. Tarptautiniame forume neutralumo idėją S. Lozoraitis pateikė kaip nesikišimą į ne savo reikalus Europoje, kaip „laisvų rankų“ politiką dėl Tautų Sąjungos pakto 16 straipsnio įsipareigojimų. Ten jo pranešimas susilaukė dėmesio ir tam tikro pritarimo. Grįžęs į Kauną Lietuvos užsienio reikalų ministras rugsėjo 29 d. skaitė pranešimą apie tarptautinę padėtį Tautininkų partijos susirinkime. Jis akcentavo, kad kilus tarptautiniams konfliktams Lietuva laikysis neutralumo. Tuo tikėjosi išlaikyti savo valstybės saugumą. „Mūsų užsienių politikos vyriausias, vienintelis uždavinys šiandien, — teigė jis kiek vėliau spaudos atstovams, — yra **apdrausti visomis priemonėmis priemonėmis ir toliau stiprinti visomis linkmėmis mūsų turimą nepriklausomą žemę**“

(paryškinta tekste —A.G.). „Kai dėl santykių su kitomis valstybėmis, (...) tai aiškus ir tvirtas nusistatymas nesikišti į kitų valstybių savitarpio ginčus, kas išreiškiama žodžiu neutralumas. Kadangi ir kitos Baltijos valstybės eina tuo keliu, tai, savaime aišku, kad šis dėsnis yra bendras visoms trims Baltijos valstybėms“.

Visos trys Baltijos valstybės 1938 m. pabaigoje ėmė skatinti priimti neutralumo įstatymą. 1938 m. lapkričio 18 d. Lietuvos, Latvijos ir Estijos užsienio reikalų ministrai pasirašė protokolą, kuriame nutarė „daryti žygių“ Taline ekspertų parengtam neutralumo įstatymui kiekviename krašte veikiančia tvarka išleisti. Ministrai net sutarė, kad visų trijų šalių parengtas neutralumo įstatymas ateityje, visoms trims valstybėms nepasitarus, nebus keičiamas. Lietuvoje buvo jis paskelbtas spaudoje 1938 m. lapkričio 25 d. Įstatyme aiškinama, kad Baltijos valstybės įvykių verčiamos turėjo susirūpinti, kaip ir Skandinavijos šalys, savo saugumo reikalais ir pasirinkti vienintelį kelią, likusį po kolektyvinio saugumo suirimo. Todėl teko pasinaudoti paskutinėje Tautų Sąjungos sesijoje įvykusi garsiojo Tautų Sąjungos pakto 16 sankcijų straipsnio interpretavimu. Juo daugumai mažųjų ir vidutinių valstybių, nusivylusių tarptautinėmis institucijomis dėl savo saugumo patikimumo, buvo nurodyta, kad Tautų Sąjungos pakto 16 straipsnis, įpareigojantis dalyvauti sankcijose prieš užpuolikes valstybes, mažoms šalims yra neprivalomas. Tai iš tikrųjų reiškia tų šalių neutralumo pozicijos, kilus ginkluotam konfliktui, jei ne aprobavimą, tai bent Tautų Sąjungos toleravimą. Taigi Latvijai, Lietuvai ir Estijai, faktiškai atsipalaidavusioms nuo pakto uždėtų pareigų, — dalyvauti egzekucijose prieš užpuoliką ir net nuo prievolės suteikti pasyvią pagalbą užpultai valstybei — nesunku tapo savo neutralumą ir jam įgyvendinti priemones užfiksuoti įstatymu. Trys Baltijos valstybės, vykdydamos Baltijos santarvės sutarties nuostatus, ypač jų straipsnį, kuriame jos pasižadėjo teikti viena kitai politinę ir diplomatinę pagalbą, bendradarbiavimą politinėse ir kitose srityse, konsekventiškai pasielgė nutardamos suvienodinti savo įstatymus neutralumo siekiams įgyvendinti.

Neutralumo įstatyme plačiai aptarta kariaujančiųjų šalių teisės ir pareigos neutralių šalių vandenyse ir teritorijose, draudimas steigti karo bazes, rinkti žvalgybinio pobūdžio žinias, leisti per neutralios šalies teritoriją kariuomenę ir kt.

Įstatymo pabaigoje pažymima, kad jį priėmus, Baltijos santarvės valstybės nori efektyviomis priemonėmis apsaugoti ir ginti savo krašto neutralumą nuo pasikėsimo iš bet kurios pusės. Įstatymu Latvija, Lietuva ir Estija prisideda prie sunkios valstybių kovos už taikos ir nepriklausomybės išlaikymą. Ministrų Taryba ir Seimas neutralumo įstatymą priėmė jau S. Lozoraičiui pasitraukus iš Lietuvos užsienio reikalų ministerijos.

Taigi S. Lozoraičiui, vadovaujančiam Lietuvos užsienio politikai, ieškant optimalaus sprendimo krašto saugumui ir nepriklausomybei garantuoti, teko parodyti nepaprasto lankstumo. Jis galutinai atsisakė tradicinės krašto tarptautinės politikos linkmės remtis Vokietija ir Sovietų Sąjunga. Įžiūrėdamas pagrindinį bręstantį konfliktą tarp Vokietijos ir Sovietų Sąjungos ir perėmęs Lietuvos užsienio politikos vairą, S. Lozoraitis bandė ieškoti galimybių apsaugoti šalį kolektyvinio saugumo garantijomis, remtis Tautų Sąjungos autoritetu. Kai šios idėjos ir pastangos dėl agresyvios ir nenuspėjamos Vokietijos politikos įsimaišymo, taip pat dėl Didžiosios Britanijos netoliaregiškos ir nepaslankios politikos liko neįgyvendintos, S. Lozoraitis kylančio tarptautinio konflikto atveju lietuvių tautos ateitį susiejo su neutralitetu. Ši S. Lozoraičio nuostata tuo metu pasirodė abejotina bei nepriimtina kai kuriems diplomatams. Ji buvo bandoma reviduoti kilus Antrajam pasauliniam karui. Kritikuojama buvo bendraamžių politikų, publicistų karo ir pokario metais, dar ir šiandien. Tačiau daug daugiau iki šiol yra publicistų, istorikų amžininkų, S. Lozoraičio tuo metu užimtos pozicijos šalininkų. Jie mano, kad nesavanoriškas, o prievartinis Lietuvos įvėlimas į karą, nors ir atnešęs 50 metų okupaciją, tautai buvo palankesnis. Nemėginsime nei vienu girti, nei kitų peikti, o tik konstatuosime, kad dėl savo geopolitinės padėties maža Lietuvos valstybė pasaulinio gaisro metu negalėjo vykdyti jokios savarankiškos užsienio politikos. Ji buvo pajėgi tik šiek tiek vairuoti vidaus gyvenimo reiškinį, kiek kolaboravo su vienais ar kitais okupantais, dar teisingiau, kiek šie leido kolaboruoti.